

Vezérkultusz Sztálin-módra

Klaus Heller – Jan Plamper (eds.):
*Personality Cults in Stalinism –
Personenkulte im Stalinismus, V&R
Unipress, Göttingen, 2004. 472 old.*

Kisebbsajta reneszánszukat élik az elmúlt években a kommunista vezérkultuszok, legalábbis a tudományos feldolgozottság szintjén. A 2002–2003-as évben két rangos nemzetközi konferencia is programjára tűzte a vezérkultuszok aprólékos vizsgálatát: egy kétrészes workshop Giessenben és Berkeley-ben 2002 júliusában, illetve egy másik Firenzében 2003 tavaszán. Mindkét tudományos ülés eredményeit a szervezők könyv formájában publikálták. Emellett Amerikától kezdve, Nagy-Britannián és Franciaországon keresztül egészen Romániáig egyre több fiatal kutató vállalkozik arra, hogy a köznyelv és a szakirodalom által – meglehetősen következtlenül – „személyi kultusznak” nevezett jelenség kutatásával hozzájáruljon a témáról alkotott ismereteink gazdagodásához.

A kommunista vezérkultuszok előtérbe kerülése a történeti kutatásokban elsősorban a szovjetológiában (vagy másképpen Kremlinológiában) végbement társadalomtörténeti fordulattal hozható összefüggésbe. A *Russian Review* 1986–1987-es vitáját követően, amelyet végletes leegyszerűsítéssel csak totalitáriánus – revizionista vitaként szokás aposztrofálni, a Sheila Fitzpatrick, Stephen Kotkin, David Hoffmann, és J. Arch Getty nevével fémjelzett irányzathoz tartozó történészek rehabilitálták a sztálinizmus társadalomtörténeti vizsgálatának érvényességét. Ezzel megkérdőjelezték az elsősorban Zbigniew Brzezinski nevével emblematizált hidegháborús merev politikatudományos megközelítések tartósságát. A fordulat az ún. „személyi kultuszok” értelme-

zése tekintetében főleg azzal a következménnyel járt, hogy a téma elfoglalta a sztálini időszakról szóló narratívákban azt a helyet, amelyet az a múlt valóságában ténylegesen betöltött, habár a Sztálin-kultusz monografikus feldolgozására még egy ideig várni kellett. A vita „revizionista” vonalához tartozó történészek munkássága következtében továbbá lehetőség nyílt a kommunista vezérkultuszok új szemszögből való vizsgálatára is. Az angolszász szakirodalomban divatos értelmezések helyett, amelyeket elsősorban a hrucsovi titkos beszéd, a weberi karizma-koncepció és a brzezinski-i politológiai modell határozott meg, a társadalomtörténeti fordulat teret nyitott társadalomtörténeti, antropológiai, ikonográfiai-esztétikai és diszkurzív megközelítéseknek is. Habár Nina Tumarkin nagy hatású munkája a Lenin-kultusz kialakulásáról és Katerina Clark sokat idézett könyve a szocialista realista regény narratívájáról már a '80-as évek elején napvilágot látott, a sztálini típusú vezérkultuszokról szóló művek igazából csak a '90-es években kezdtek elszaporodni.¹ Említésre méltó ezek közül Rosalind Marsh értekezése Sztálin irodalmi reprezentációjáról, Victoria Bonnell munkája a politikai poszterek vezetőábrázolásairól, Jeffrey Brooks könyve a kultusz megnyilvánulásairól a szovjet sajtóban és mindenekelőtt Sarah Davies nagy visszhangot kiváltott műve a sztálini időszak hivatalos propagandájával szemben megnyilvánuló ellenérzésekről, ellenállási stratégiákról.² Az egyre gazdagodó

¹ Tumarkin, Nina: *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*. Cambridge (Massachusetts, USA), 1983.; Clark, Katerina: *The Soviet Novel. History as Ritual*. Chicago, 1981.

² Marsh, Rosalind: *Images of Dictatorship: Portraits of Stalin in Literature*. London, 1989.; Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of Power. Soviet Political Posters under Le-*

szakirodalom ellenére azonban a szovjet típusú vezetőkulturák komparatív jellegű, európai történeti perspektívába állított vizsgálatára, illetve a Közép- és Kelet-Európában a második világháborút követően kialakult mini-Sztálinok kultuszainak módszeres tanulmányozására nem került sor. Ezt a hiányt próbálta meg pótolni a két, fentebb említett kultusztörténeti konferencia és az azokat követően megjelent két tanulmánykötet.³

A Klaus Heller és Jan Plamper által szerkesztett, 2004-ben Németországban napvilágot látott kiadvány a sztálini típusú vezérkulturák szélesebb, európai kontextusba helyezett bemutatására tesz kísérletet tizenöt, egymással laza összefüggésben álló tanulmány segítségével. A kötet szerzői főleg amerikai, brit, német és orosz származású szakemberek, akiknek jelentős része valamely egyesült államokbeli oktatási vagy kutatóintézethez kötődik vagy kötődött. A szerzők között találunk többek között történészeket, művészettörténészeket és irodalomtörténészeket, fiatalabb és már jelentős tudományos hírnévvel rendelkező szakértőket egyaránt (az utóbbiak közül a legnevesebbek Katerina Clark, Simonetta Falasca-Zamponi vagy a kultusz-specialista Benno Ennker). A szerteágazó szakmai háttérnek köszönhetően a kötet meglehetősen sokszínű és változatos, a kultusz témakörét többféle nézőpontból világítja meg, illetve járja körül. Furcsának tűnhet, hogy az angolszász dominancia ellenére a könyv kétnyelvű, az angol mellett német nyelvű

fejezeteket is tartalmaz. Az egyes fejezetek végén angol vagy német rezümék foglalják össze a lényegi pontokat azok számára, akiknek valamelyik nyelvből szövegértési nehézségeik vannak.

A kötet szerkezetileg három részre tagolódik. Jan Plamper hosszadalmas bevezető tanulmánya után a négy fejezetet magába foglaló *Russian Beginnings, European Comparisons* című rész a kultusz oroszországi gyökereinek bemutatására tesz kísérletet, és a totalitáriánus vezérkulturák hasonlóságaira próbálja felhívni a figyelmet. A könyv leghosszabb tartalmi egysége a Sztálin-kultusz különböző aspektusait tárgyaló szakasz, míg az utolsó rész (*Cult/ural Personalities in Stalinism*), amely a sztálini Szovjetunió jelentősebb kulturális, illetve kultikus személyiségeit állítja a tudományos vizsgálódás középpontjába, ismételten négy fejezetből tevődik össze, az első részhez hasonlóan.

A tematikai és módszertani szempontból szerteágazó kiadvány koncepciózus összefoglalására az egyik társszerkesztő, Jan Plamper tesz kísérletet bevezető tanulmányában (*Introduction: Modern Personality Cults*, 13–42.). Plamper, aki a Sztálin-kultusz vizuális reprezentációiból írta doktori értekezését a Kaliforniai Egyetem Berkeley kampuszán, írásában három fő csapásirányt követ. Elsőként a kommunista vezérkulturák társadalmi és kulturális gyökereinek összegzése foglalkoztatja, majd megpróbálkozik a „személyi kultusz” fogalmának kossellecki hagyományokat követő fogalomtörténeti (*Begriffsgeschichte*) vizsgálatával. Végezetül igyekszik összefoglalni azokat az elméleti megközelítéseket, amelyek nagyban befolyásolták a kommunista vezérkulturáról a történettudományban kialakított értelmezési kereteket.

A '30-as években a Szovjetunióban intézményesülő vezérkulturák eredetét Plamper a felvilágosodás koráig vezeti vissza. A francia forradalmat követő szekularizációs hullám következtében a társadalomban jelentős vallási energiák szabadultak fel, és

nin and Stalin. Berkeley–Los Angeles, 1997.; Brooks, Jeffrey: *Thank You Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, 2000.; Davies, Sarah: *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*. Cambridge, 1997.

³ A firenzei konferencia eredményeire épül az alábbi kötet: Apor, Balázs – Behrends, Jan C. – Jones, Polly – Rees, E. A. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Basingstoke, 2004.

ezek a napóleoni időszakban, majd pedig a 19. századi nemzeti–romantikus tömegmozgalmak korában a politika területén csapódtak le ismét. Isten helyére egyre inkább a történelmet befolyásolni képes politikai személyiségek léptek, aminek következtében a 19–20. század fordulóján Európában tömegjelenséggé vált a kiemelkedő személyiségek várása. (Ahogy Falasca-Zamponi is írja tanulmányában, ezt a hullámot lovagolta meg többek között Mussolini is.) A nagyformátumú egyéniségek dicsőítésének századfordulós reneszánsza azonban csak részben befolyásolta a szovjet típusú vezérkultusz kialakulását, írja Plamper. A jelenség formálódásában meghatározó szerepet játszottak – és a kultusznak sajátos karaktert adtak – az orosz monarchikus tradíciók és a kelet-európai társadalmakra jellemző paraszti típusú politikai kultúra is. Az autoritás-tisztelet, a politika megszemélyesítésre való hajlam, a kiemelkedő személyiségekbe vetett hit mind hozzájárult ahhoz, hogy a Lenin-, illetve a Sztálin-kultusz bizonyos mértékig termékeny talajra hulljon. A kommunista vezérkultuszok kialakulásában kiemelkedő szerepe volt az 1917-es forradalom előtti orosz értelmiségi körök szocializációs mintáinak, világnézetének és értékrendjének is. Plamper a historiográfiai hagyománynak megfelelően külön hangsúlyt fektet az orosz értelmiségi tradíciók jelentőségére a kultuszok konstruálásában, de a kötetben rajta kívül még három másik tanulmány is foglalkozik a pártvezérek dicsőítésének értelmiségtörténeti hátterével (Barbara Walker, Irina Paperno és Irene Masing-Delic).

A bevezető tanulmány szerzője az újkori személyiség-központú politizálás gyökereinek feltárása után a „személyi kultusz” fogalmának fogalomtörténeti megközelítést végzi el. Vázlatosan végigkíséri a személyiség történelmi szerepének értékelését a marxista filozófiai hagyományban, Karl Kautskytól kezdve Plehanovon és Leninen keresztül egészen Sztálinig és Hruscsovig. A vizsgálódás során azonban a szerző óvatlanul

összemossa az „egyéniesség kultusza” (*cult of the individual*) és a „személyi kultusz” (*cult of personality*) kifejezéseket, amelyeket oroszul ugyanaz a kifejezés (*kult licnosztyi*) jelöl. A szemantikai tisztázatlanság valószínűleg onnan ered, hogy Plamper szinte kizárólag a marxista filozófia alapvető szövegei alapján igyekszik rekonstruálni a „személyi kultusz” jelentésváltozatait – amelyekben a két hasonló töről fakadó fogalom nem különül el egymástól élesen –, és ezzel figyelmen kívül hagyja a kifejezés használatának változásait a pártzsargonban, nem is beszélve a köznyelvről. Ennek következtében a „személyi kultusz” fogalmának elterjedését – tévesen – Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán előadott titkos beszédével hozza összefüggésbe, ami kétségkívül igaz nyugat-európai viszonylatban, holott – ahogy azt többek között a magyar példa is bizonyítja – a szóösszetétel már sokkal előbb a pártnyelv szókincsének jelentős elemévé vált. A terminus pragmatikai szempontú vizsgálata alapján nyilvánvaló, hogy a „személyi kultusz” kifejezés a kommunista párt leleplező és kiátkozó rituáléinak alapvető fogalmi eszközei közé tartozott már 1956 előtt is. Magyarországon először a szakszervezeti vezetőket vádolták „személyi kultusszal” 1948-ban, de a fogalom később a Rajk László ellen felhozott hamis vádak tárházát is gazdagította az egykori belügyminiszter pártból való kizárását deklaráló párthatározatban. Az „új szakasz” idején főleg a Rákosi Mátyást kritizálók dobálózta a kifejezéssel, Rákosi visszatérése után viszont azok, akik Nagy Imre leváltását és pártból való kizárását követelték. A szóösszetétel rituális funkcióját húzza alá az a tény is, hogy eltávolítása után azt a Hruscsovot vádolták meg saját kultuszának kiépítésével, aki a legnagyobb csapást mérte 1956-ban a Sztálin-kultusz építményére. Mindebből következik, hogy a „személyi kultuszt” nem elsősorban mint a marxista filozófia kulcsfogalmát kell értelmezni, hanem mint bizonyos kommunista politikai rituálékban meghatározott funkciót betöltő

nyelvi alakzatot. Azáltal, hogy Plamper el-sikklik efelett, voltaképpen a „személyi kultusz” fogalmának lényegi aspektusát hagyja figyelmen kívül.

A fogalomtörténeti elemzés után Plamper bevezető tanulmányát a kommunista vezérkultuszok értelmezéséhez leggyakrabban használt elméleti modellek összegzésével zárja. Az ún. univerzalista megközelítések – Max Weber uralom típusai, illetve Clifford Geertz antropológiai töltetű karizma-értelmezése – összefoglalása után a tanulmány szerzője külön figyelmet szentel az elmúlt években egyre népszerűbbé váló történeti interpretációknak, amelyek a kommunizmust egyfajta politikai vallásként értelmezik, és a vezérkultuszt ebben a sajátos keretben betöltött funkciója alapján értékelik. Az Ernst Kantorowicz nagyhatású munkája⁴ nyomán lábra kapott politikai–teológiai megközelítések után Plamper a kultusz társadalomtörténeti értelmezéseit foglalja össze, amelyek a jelenséget elsősorban a társadalmi környezet sajátosságaival magyarázzák és társadalmi funkciói alapján értelmezik.

Plamper cikkének legnagyobb érdeme, hogy a kommunista vezérkultuszt mint komplex jelentéstartalmakat hordozó és meghatározott társadalmi–politikai funkciókat betöltő jelenséget értelmezi. Ezen kívül helyesen mutat rá arra, hogy a kultusz kifejlődése a sztálini Szovjetunióban nem kizárólag csak az orosz autokratikus hagyományok újraéledésének vagy Sztálin megalomániás öndicsőítésének köszönhető, s a kultuszpropaganda nemcsak egy cinikus kampány volt, amelynek elsődleges célja az autoritástiszteletből kiaknázható energiák újrahasznosítása volt a társadalom mobilizációjának folyamatában. A vezetők kultuszának kialakulását számos tényező befolyásolta, köztük a francia forradalmat követő európai szekularizációs hullám, és

a jelenségnek megvolt a maga jól körülhatárolható helyiértéke a kommunista politikai rendszerek szimbolikus politikájában.

Plamper bevezető tanulmánya mellett, hogy jó érzékkel jelöli ki a súlypontokat – a személyiség és a reprezentációja közötti különbséget, a modern és pre-modern elemek arányát stb. – összességében véve túl sokat markol, a túlzott ambíció következtében helyenként felületes marad, és megalapozatlan következtetésekre jut. A „személyi kultusz” fogalomtörténeti megközelítése kifejezetten elnagyolt, de emellett például a kommunizmust politikai vallásként értelmező szakirodalom összegzése is hézagos, főleg német nyelvű publikációkra koncentrálna, figyelmen kívül hagyva többek között a témára specializálódott *Totalitarian Movements and Political Religions* című folyóirat (Birmingham, UK) releváns cikkeit. Amellett, hogy az elméleti áttekintés is esetleges helyenként – Pierre Bourdieu szimbolikus mezőről szóló írásairól például nem esik szó –, Plamper hajlamosnak mutatkozik arra is, hogy Sztálin szerepét a kultusz kiépítésében némiképp alábecsülje, és – Sarah Davieshez hasonlóan – a kulturális összetevőknek nagyobb jelentőséget tulajdonítson a szovjet pártvezér dicsőítésének eszközlésében.⁵ Tény, hogy Sztálin szerepe saját kultusza alakításában a mai napig vitatott, és többen az SZKP első titkárának tömjénezés-ellenes megnyilvánulásából arra következtetnek, hogy Sztálin – valamiféle szerénységből fakadóan – voltaképpen ellemezte személye túlzott felmagasztalását. Függetlenül attól a tényről, hogy a szerénység is a kommunista pártvezetők reprezentációs készletéhez tartozott, valószínűnek látszik az is, hogy Sztálinnak határozott elképzelése volt arról, hogy a kultusz milyen arculatot öltson, s milyen funkciókat töltsön be a szovjet típusú politikai rendszerek működésében. Úgy tűnik, a szovjet pártvezér

⁴ Kantorowicz, Ernst: *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton, 1957.

⁵ Davies, Sarah: *Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s*. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships*, 29–46.

elítélte a talpnyalást, valamint a személyeségre és intimításra alapozott túlzott dicsőítést – amely elsősorban a sztár-kultuszok sajátja –, viszont tevékenyen részt vett egy olyan személytelen vezérkultusz meghonosításában, amelyben a vezér figurája mint a kommunista ideológia és a szocializmus építésének megtestesítője jelenik meg – személyes vonások nélkül. Azok az esetek, amikor Sztálin közvetlenül beleszólt kultuszépítési kérdésekbe – mint például a hivatalos életrajz második kiadásának szerkesztésekor –, általában alátámasztják ezt a feltevést.⁶ Sztálin törekvése a „személyi kultusz” személytelenné tételére eredményezte azt, hogy az első titkár elsősorban mint a szocialista fejlődés esszenciájának megszemélyesítője ábrázolódott, viszont a pártvezér személyes életéről, gyermekkoráról stb. a korszakban szinte semmit nem lehetett tudni.

Jan Plamper bevezető tanulmányát követően a könyv első nagyobb tematikai egysége a szovjet vezérkultusszal párhuzamba állítható más totalitáriánus rendszerekben (olasz és német) kialakult vezető-kultuszok összegzésére tesz kísérletet, valamint a jelenség oroszországi értelmiségtörténeti gyökereit próbálja meg feltárni. Henning Bühlmann historiográfiai áttekintést nyújt a Hitler-kultusz szakirodalmáról, Simonetta Falasca-Zamponi tanulmánya a Mussolini-kultusz kialakulásának állomásait követi végig a '20-as évek Olaszországában, Klaus Heller az orosz irodalom forradalom előtti családfő- (apa-) ábrázolásait elemzi, Barbara Walker pedig a 19. századi orosz értelmiség szocializációs szokásait és a mester-tanítvány viszony kialakulását kíséri figyelemmel. A tanulmányok közül külön

említést érdemel Falasca-Zamponi cikke (*The „Culture” of Personality: Mussolini and the Cinematic Imagination*, 83–107.), amely a tudatos szerepvállalás fontosságát emeli ki a Mussolini-mítosz megerősödésében. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy Mussolini pontosan érzékelte a kiemelkedő személyiség eljövételére való igényt a 20. század eleji Olaszországban, és ezt tudatosan kihasználva volt képes hatalmát kiépíteni és népszerűségét legendássá tenni. A fasiszta pártvezér nyilvános fellépéseit aprólékosan megkomponálták, a nagygyűlések filmszerű hatást keltettek, és a *Duce* igyekezett hírességként, nem pedig valamilyen személytelen értékrendet megtestesítő politikusként viselkedni. Az intimitás illúziója és a politikai vezérkultusz összemosódása a sztárkultusszal voltak azok a jegyek, amelyek a Mussolini-kultuszt elsősorban megkülönböztették a sztálini típusú személytelen vezérkultuszoktól.

Barbara Walker tanulmánya (*Iosif Stalin, „Our Teacher Dear”: Mentorship, Social Transformation, and the Russian Intelligentsia Personality Cult*, 45–59.) a „tanító” szerepkör kialakulását kíséri figyelemmel az orosz értelmiség szocializációs szokásaiban. Walker érzékletesen mutatja be az értelmiségi réteget átszövő patronus-kliens vagy másképpen mester-tanítvány viszonyrendszert. A különböző intézményekhez kötődő mentor figurák (például az orvos Alekszander Sztoletov, a matematikus Nyikolaj Barsman, az ismertebbek közül pedig Gorkij és Lunacsarszkij) vezették be tanítványaikat a szakmai és intézményes élet rejtelmeibe, megtanították nekik, hogy hogyan adjanak elő, hogyan vitázzanak, és segítettek elsajátítani a szakmai közeg által elvárt viselkedési normákat. Emellett segítséget nyújtottak a karrierépítésben, megkönnyítették a különböző privilégiumokhoz és anyagi javakhoz való hozzájutást, és sok esetben még lakhelyet is biztosítottak tanítványaik számára. Az esetenként fojtogatóvá váló patronálás fejében a mentor általában különféle ellenszolgáltatásokat várt tanítvá-

⁶ Sztálin szerepéhez a hivatalos életrajz alakításában lásd: Brandenberger, David: *Constructing the Cult: A Case Study of Stalin's Official Biography*. (Előadás, elhangzott a Study Group on the Russian Revolution 29. alkalommal megrendezett éves konferenciáján. Hatfield College, University of Durham, 2003. január 3–5.)

nyaitól. Ez lehetett kutatómunka, dicsőítő vers vagy akár fizikai munkavégzés is. Walker tanulmányában azt bizonygatja, hogy a szovjet hatalomátvétel után az új államhatalom kisajátította a patrónusi hálózatokat, és a sok „tanító” helyét a ’30-as években átvette Sztálin, a „szuperpatrónus”, aki a tradicionális „mester”-karakter minden attribútumával rendelkezett: példaszerű viselkedésmintákat mutatott, kulturális intézményeket felügyelt, és hatalmában állt az anyagi javak elosztásának befolyásolása. Mindezekből a tanulmány szerzője azt a következtetést vonja le, hogy a tanító-imázs Sztálin mítoszában voltaképpen az orosz értelmiségi tradíciók erőteljes továbbélésének volt köszönhető. Walker írásához tematikájában szorosan kapcsolódik Irene Masing-Delic cikke (*Purges and Patronage: Gor’kii’s Promotion of Socialist Literature*, 443–468.) a kötet legvégén, amely Makszim Gorkij mentori tevékenységét értékeli. A szerző bemutatja, hogy Gorkij, aki az egyik legfontosabb autoritás volt a szovjet irodalomban, milyen módszerekkel patronált különböző írókat és művészeket, és hogy kitől milyen formában várta el cserében saját hírneve öregbítését. Különösen élvezetes Masing-Delic leírása Gorkij Capri-szigetén eltöltött időszakáról, amely alapján úgy tűnhet: Gorkij minden arra járó festővel lefestette magát cserében a szállásért vagy más jellegű támogatásért, amit a művészeknek nyújtott.

A tanulmánykötet tematikailag legösszefüggőbb és egyben legterjedelmesebb része, a könyv második nagy tartalmi egysége hét, a Sztálin-kultusz különböző aspektusait boncolgató fejezetet foglal magába. Benno Ennker, aki a Lenin-kultusz német nyelvű kutatásának egyik legismertebb alakja,⁷ írásában Sztálin kultuszának kialakulását vizsgálja a hatalom szociológiában gyakran alkalmazott interakció-elmélet segítségével

(„*Struggling for Stalin’s Soul: The Leader Cult and the Balance of Social Power in Stalin’s Inner Circle*, 161–195.). Ennker szerint a Sztálin-kultusz a pártpropagandában betöltött domináns szerepét elsősorban a Sztálint körülvevő hatalmi csoportosuláson belül működő csoportdinamikának köszönheti. A szerző szerint a ’30-as évek elején még jól megfigyelhetők az eliten belül húzóódo érdekellentétek (például Ordzsonikidze és Molotov között), amelyek főleg intézményes érdekekhez kötődtek, és azok a politikai jellegű küzdelmek, amelyek elsősorban a javak elosztásában megszerezhető privilegizált pozíciókért folytak. Sztálin a materiális javakért folytatott politikai csatározásokban általában független döntőbíróként lépett fel, és a bizalom kimutatásával vagy éppen annak megvonásával tartotta sakkban embereit. Sztálin környezetének elsődleges célja ezért a Gazda kegyeinek elnyerése és megtartása volt, amely nem utolsósorban jelentős materiális előnyökkel járt. A Sztálin bizalmáért vívott küzdelemben a résztvevők – leggyakrabban Kaganovics – gyakran folyamodtak a kultusz fegyveréhez, és ennek következtében 1933-tól kezdve a kultusz az egymás közötti kommunikáció egyik meghatározó elemévé vált a legfelsőbb pártvezetésen belül is.

A kultuszt kommunikációs stratégiaként értelmezi Malte Rolf tanulmánya is (*The Leader’s Many Bodies: Leader Cults and Mass Festivals in Voronezh, Novosibirsk, and Kemerovo in the 1930s*, 197–206.). Rolf azt a folyamatot mutatja be, ahogy a kultusz nyelvezetéből a hatalmi periféria és a centrum közötti kommunikáció legfontosabb összetevője lett. A szerző érdekes írásában a vezérkultusz hierarchiájának alsóbb szintjeit térképezi fel, és arra keresi a választ, hogy bizonyos vidéki városok a Szovjetunióban milyen megfontolások alapján választottak patrónust maguknak a szovjet pártvezetésből, és milyen megfontolások vezették a városi pártvezetőket egy moszkvai vezető (Vorosilov, Kaganovics stb.) kultuszának helyi szinten való kiépítésére.

⁷ Lásd például Ennker, Benno: *Die Anfänge des Leninkults in der Sowjetunion*. Köln–Weimar, 1997.

Rolf úgy véli, hogy akárcsak Sztálin és a felsőbb vezetés esetében, a városi pártbizottságok és Sztálin alvezérei esetében is anyagi mozgatórugók játszották a főszerepet. A helyi pártvezetés abban a reményben nevezett el utcákat, tereket vagy éppen állított szobrot a kiválasztott moszkvai vezető tiszteletére, hogy így a város szimbolikus többletet nyerhet és a városvezetés privilégiumokhoz, vagy anyagi természetű juttatásokhoz juthat. Rolf tanulmányának erőssége, hogy rámutat a kultuszterjesztés decentralizált jellegére, és a kultuszépítést egy olyan többkomponensű, dinamikus folyamatként írja le, amelyben a helyi materiális érdekek éppoly fontos szerepet tölthettek be, mint a pártközpont direktívái.

Malte Rolf írását két német nyelvű tanulmány követi: Nikolas Hülbusch és Ursula Justus tollából, amelyek Sztálin filmes, illetve színpadi ábrázolásait elemzik, ezzel gazdagítván a témáról szóló, meglehetősen terjedelmes szakirodalmat. A hagyományosabb megközelítések után Nikolai Ssorin-Chaikov és Olga Sosnina cikke ismét újszerű megvilágításba helyezi a Sztálin-kultuszt, illetve konkrétan annak tárgyi emlékeit (*The Faculty of Useless Things: Gifts to Soviet Leaders*, 277–300.). A szerzőpáros tanulmánya a Sztálinnak küldött ajándékok antropológiai jellegű elemzésére vállalkozott, és azt vizsgálja, hogy a vezérnek készített használati tárgyak, amelyeket voltaképpen sohasem használtak, milyen szimbolikus jelentéstartalommal rendelkeztek. A cikk megírását minden kétséget kizáróan elsősorban Jeffrey Brooks könyve inspirálta, amely a szovjet gazdaságot morális gazdaságként, illetve „ajándékgazdaságként” jellemzi, ahol nem a gazdasági hatékonyság és a profit elvei voltak a fő mozgatóerők, hanem a Sztálin iránt érzett, pontosabban érzendő, lojalitás és hála.⁸ Brookshoz hasonlóan Ssorin-Chaikov és Sosnina is „ellenajándékokként” vagy „elő-ajándékokként” értelmezi a vezetőknek készített ajándék-

tárgyakat, amelyek voltaképpen megelőlegezik a vezetőknek a hálát, hiszen a szocializmus ekkor még csak távlati célként jelent meg a kommunista propagandában. Éppen ezért az ajándéktárgyak materiális formában megjelenő állapotjelentések voltak a szocializmus építésének – és az éppen aktuális terv teljesítésének – folyamatáról, amelyek ebben a formájukban képessé váltak arra, hogy bepillantást nyújtsanak a jövőbe, és tárgyiasítsák, illetve kézzelfoghatóvá tegyék a szocialista utópiát.

Az ajándékok történeti-antropológiai perspektívába helyezett értelmezését egy teljesen más indíttatású tanulmány követi a Sztálin-kultusz meghonosításáról Kelet-Németországban a második világháborút követő időszakban (*„The Hitlers Come and Go ...” the Führer Stays: Stalin’s Cult in East Germany*, 301–329.). Jan Plamper, aki a kötet bevezetője mellett ezt az írást is szerzőként jegyzi, elsőként azokra a nehézségekre mutat rá, amivel a németországi kommunistáknak számolniuk kellett a Sztálin-mitosz népszerűsítése során. A legnagyobb problémát természetesen az jelentette, hogy egy olyan országban kellett volna felfuttatni egy nagyformátumú vezérkultuszt, ahol éppenhogy sikerült megszabadulni egy több mint egy évtizedig regnáló, hasonló típusú és rendkívül erőteljes vezető-kultusz maradványaitól. (Ráadásul Sztálin sokszor épp Hitler antitéziseként jelent meg a náci propagandában.) A keletnémet kommunistáknak tehát a kezdetektől fogva komoly társadalom-lélektani akadályokkal kellett szembenézniük, és ezen a németországi baloldali kultikus hagyományok (például Ernst Thälmann) sem segítettek sokat. Ráadásul kultuszépítés tekintetében Moszkva nem alkalmazott közvetlen kézi vezérkultuszt, ami tovább nehezítette egy pozitív Sztálin-kép elterjesztését a német viszonyok közt. Az alapvető problémák dacára Németország szovjet megszállási zónájában is teret nyert a Sztálin-kultusz, habár korántsem öltött olyan gigantikus méreteket, mint a Szovjetunióban. Plamper tanulmánya szemlélete-

⁸ Brooks: *Thank You Comrade Stalin*, id. mű.

sen mutatja be a *vozd* és a *Führer* kultusza közötti hasonlóságokat és ellentéteket – például Hitler esetében a férfiasság és a szexualitás hangsúlyozása, ami Sztálin esetében hiányzott, illetve az apa-kép, ami csak a Sztálin-kultuszra volt jellemző stb. –, majd megpróbálkozik a manapság divatos recepcióelméletek nyomdokain haladva a Sztálin-kultusz fogadtatásának összegzésével kelet-német viszonylatban. A tanulmánynak ez a része azonban nélkülözi a kellő mennyiségű forrásanyagot, és így a levont következtetések szükségszerűen a felszínesség és az általánosság szintjén maradnak. Így például a Sztálin-kultusszal szemben alkalmazott ellenállási stratégiákat – a kultusz nyelvének kifordítása, képrombolás, részeg szidalmazás stb. – sajátosan német jelenségként ábrázolja, holott hasonló típusú megnyilvánulásokkal találkozhatunk a Szovjetunióban, de többek között Magyarországon is a Rákosi-kultusszal kapcsolatban.

A Sztálin-kultusz kelet-németországi fogadtatása után az orosz értelmiség és a kommunista vezérkultusz problematikájához vezet vissza az olvasót Irina Paperno tanulmánya (*Intimacy with Power: Soviet Memoirists Remember Stalin*, 331–361.). Paperno a Sztálin-korszakra visszaemlékező napló- és memoárirodalom alapján kísérel meg magyarázatot találni arra a nagyfokú ambivalenciára, ami az értelmiség Sztálinnal való kapcsolatát jellemezte. Ez a különleges viszony, amelyre egyformán jellemző volt intimitás és féltékenység, imádat és gyűlölet, közelség és távolság, a Sztálin halála utáni időszakban vált igazán nyilvánvalóvá. Számos értelmiségi, azok is, akik éppen a Gulágon raboskodtak, megrendültek Sztálin halálhíre hallatán, és a visszaemlékezések szerint többen egyfajta fájdalommal és gyásszal kevert felszabadultság érzését élték át. Paperno szerint az érzelmi ambivalencia az orosz értelmiség hegeliánus világnézetére vezethető vissza, amely Sztálinban a világtörténelmi személyiség megtestesülését látta, hasonlóan ahhoz, ahogy maga Hegel vélekedett Napoleonról,

miután a francia csapatok bevonultak Jénába. A cikk szerzője szerint az értelmiséget lenyűgözte az őket Sztálinhoz mint a világtörténelem megszemélyesítőjéhez fűző személyes kapcsolat, illetve megrészegítette a történelmi folyamatokban és a hatalomban való részvétel lehetősége.⁹ A történelemmel való kapcsolat illúzióját az értelmiségiek jelentős része hegeliánus módon élte meg, és élményeit, benyomásait Sztálinról a politikai teológia nyelvén adta vissza naplójegyzéseiben, illetve visszaemlékezéseiben.

A tanulmánykötet utolsó része a sztálini Szovjetunióban kifejlődött olyan kultuszokkal, illetve kultikus jelenségekkel foglalkozik, amelyek nem köthetők szorosan a kommunista párt vezetőihez. A könyvnek talán ez a része a legkevésbé egységes, hiszen a filmszínészekről, írókról, történelmi személyekről, regényekről és fiktív alakokról szóló tanulmányok között nehezen található meg az elméleti közös nevező, annak ellenére, hogy néhány esetben a szerző által tárgyalt személyiség vagy jelenség kultusza megegyezéseket, illetve hasonlóságokat mutat Sztálin dicsőítésének eredetével és megnyilvánulási formáival. Oksana Bulgakowa írása a szovjet filmszínészek kultuszáról például nemigen illeszkedik bele a kötet elméleti fókuszába, annak ellenére, hogy a cikk egy rendkívül érdekes jelenséget taglal. Bulgakowa voltaképpen egy szovjet viszonylatban megjelenő sztárkultuszt vizsgál, amely számos ponton mutat hasonlóságot a fogyasztói társadalmakban gyakori *celebrity*-kultusszal, viszont nehezen állítható párhuzamba a különböző társadalmi, kulturális és politikai gyökerekre visszavezethető, személytelen politikai vezérkultuszokkal. A Sztálin-kultusszal könnyebben kapcsolatba hozható témát dolgoz fel Frithjof Benjamin Schenk tanulmánya, amely Alekszander Nyevszkij historiográfiai rehabilitációját követi nyo-

⁹ Hasonló ambivalens viszony jellemezte a magyar értelmiség egy részének Rákosihoz való hozzáállását is. Ehhez lásd Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar*. Szeged, 1989.

mon a '30-as években. A különböző nagyformátumú orosz történelmi személyiségek újraértékelése a Szovjetunióban a '30-as évek közepétől kezdve kifejezetten népszerű témája a sztálinizmust kutató történészeknek. Ehhez a tekintélyes mennyiségű szakirodalomhoz próbál meg újabb adalékokkal szolgálni Schenk dolgozata.¹⁰ Nyevszkij és az orosz történelem után a szocialista realista irodalom területére kalauzolja az olvasót Katerina Clark írása. Clark a sztálini politikai berendezkedés szövegközpontúságára hívja fel a figyelmet, és az irodalom kivételezett helyzetét, majd hogyanem kultikus státuszát mutatja be Nyikolaj Osztrovszkij: *Az acélt megedzik* című regényének fogadtatástörténetén keresztül a 30-as években és a második világháború alatt. Irodalmi témájú dolgozattal zárul maga a tanulmánykötet is, Masing-Delic korábban már említett, Gorkijról írt esszéjével.

A Klaus Heller és Jan Plamper által szerkesztett kiadvány legnagyobb hibája – Plamper bevezetőjéhez hasonlóan – az, hogy tematikáját tekintve túl szerteágazó, a kommunista vezérkultusz történetének túl sok aspektusát próbálja meg egy kötetbe sűríteni, és így bizonyos érdemi kérdések elszikkadnak vagy csak érintőlegesen szerepelnek a könyvben. A Hitler- és a Mussolini kultuszról írt tanulmányok például jelleghűknél fogva nem alkalmasak arra, hogy Őa laikus megfelelő párhuzamokat tudjon levonni a totalitáriánus rendszerekben virágzó különféle kultuszokra vonatkozólag.¹¹

¹⁰ Lásd főleg Brandenberger, David: *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*. Cambridge (Massachusetts, USA), 2002.; illetve Perrie, Maureen: *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia*. Basingstoke, 2001.

¹¹ Bühmann cikke a Hitler-kultuszról egy, a német tudományos életben gyakori „Forschungsbericht”, vagyis historiográfiai összefoglaló egy adott témáról, míg Falasca-Zamponi a Mussolini-kultusz viszonylag szűk

Emellett a sztálinista rendszerek vezérkultuszaival egy tőről fakadó „személyi kultuszok”-ról is kevés szó esik (például a sztáhanovisták vagy a sarkvidéki pilóták kultuszairól), és kevés figyelmet szentelnek a szerzők a pártélet rituáléinak is (leleplező rítusok, felvonulások stb.), amelyek a vezetők dicsőítése mellett meghatározták a szovjet kommunisták mindennapjait. A könyv fókuszát homályosítják azok a cikkek is, amelyek – minden erényük ellenére – csupán laza szálakkal köthetők a kommunista vezérkultusz jelenségéhez. Sajnálatos továbbá, hogy a nevesebb szakemberek (Clark és Falasca-Zamponi), akiknek szerepeltetése fontos tényező a kötet terjesztése szempontjából, nem jelentkeztek újszerű tanulmányokkal. Falasca-Zamponi írása voltaképpen korábban publikált könyve egyik fejezetének újraközlése minimális változtatásokkal,¹² de Clark esszéje is kisebbfajta csalódást okozhat azok számára, akik a szerző szocialista realista regényekről írt könyvéhez igazítják elvárás szintjüket.

A kiadvány megkérdőjelezhetetlen érdeme ugyanakkor, hogy a Sztálin-kultuszt újszerűen, többféle nézőpontból világítja meg. A legfrissebb kutatási eredmények alapján bemutatja a kultusz értelmiségtörténeti gyökereit, bepillantást nyújt a kultusz kiépítésének és elterjesztésének dinamikájába – centrum-periféria viszonylatban is –, összegzi Sztálin filmes és színpadi reprezentációit, értelmezi a vezetőknek készített ajándékokat a szimbolikus politika rendszerében, és utal a kultusz exportjának nehézségeire is a második világháborút követő szovjetizációs időszakban.

A kötet olvasása közben az olvasónak könnyen támadhat az a közhelyszerű érzése, hogy a kevesebb jelen esetben is több lett volna. Ha a szerkesztők kizárólag a Sztálin-

aspektusára koncentrálnak, konkrétan a Duce reprezentálásának színpadias elemeire.

¹² Falasca-Zamponi, Simonetta: *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Berkeley, 1997.

kultusz elemzésére szorítkoztak volna, akkor valamivel nehezebb lenne támadási felületet találni a könyv szakmai profilján, így viszont, a tematikai szerteágazóság következtében a kötet valamelyest veszít értékéből. A tanulmánykötet azonban a hibák ellenére is hiánypótló kiadvány, és nagy ha-

szonnal forgathatják azok, akik érdeklődést tanúsítanak a sztálini időszak mítoszai és kultikus figurái iránt.

APOR BALÁZS